

9.

ROMI NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST UOČI I POČETKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Danijel Vojak

UDK: 341.34-058.65(497.5 Glina, Vrginmost=214.58) "1939/1941"

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Manji dio romskog stanovništva živio je na području kotara Gline i Vrginmosta uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Romske zajednice bile su politički neorganizirane i samim time nisu putem svojih predstavnika izravno participirale u institucijama lokalnih vlasti. Dodatna razina marginalizacija Roma na ovom području bila je socijalna, vidljiva u prevladavanju negativne percepcije o njima kod većinskog (neromskog) stanovništva. U takvom socioekonomskom kontekstu institucije državnih i lokalnih vlasti prema njima provodile su politiku prisilne sedenterizacije, a koja je imala za cilj njihovu asimilaciju. Drastičniju razinu ove politike prema Romima započele su provoditi ustaške vlasti u novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gdje su smatrani jednim od rasno i društveno nepoćudnih dijelova društva. Izravna posljedica toga bila je ustaška genocidna politika koja je imala za cilj njihovo potpuno uništenje s ovog i drugih područja tadašnje hrvatske države. U tom kontekstu su ustaške vlasti ubrzo po dolasku na vlast počinile masovne zločine nad Romima i na području Gline i Vrginmosta. To pokazuje primjer zločina koji su se krajem srpnja 1941. dogodili u Ivanović jarku, te masovna likvidacija Roma s područja općine Lasinja, krajem prosinca iste godine.

Summary ► Roma in the area of Glina and Vrginmost districts on the eve and beginning of the Second World War. A small part of the Roma population lived in the districts Glina and Vrginmost before and during World

War II. Roma communities were socioeconomically marginalised and politically disorganized and thus didn't participate in local government institutions through their representatives. An additional level of marginalization of Roma in this area was social, visible in the prevailing negative perception of them among the majority (non-Roma) population. In such a socio-economic and political context, the institutions of state and local authorities pursued a policy of forced sedentarization towards them, which aimed at their assimilation. A more drastic level of this policy towards the Roma began to be implemented by the Ustasha authorities in the newly established Independent State of Croatia (ISC), when they were considered one of the racially and socially undesirable parts of society. The direct consequence of such a policy was the Ustasha genocidal policy aimed at their complete destruction from this and other areas of the ISC. In that context, the Ustasha authorities committed mass crimes against the Roma in the area of Glina and Vrginmost soon after coming to power. This is shown by the example of the crimes that took place in Ivanović Jarak at the end of July 1941 and the mass liquidation of Roma from the area of the municipality of Lasinja, which took place at the end of the same year.

Ključne riječi ► Romi, Glina, Vrginmost, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, ustaška genocidna politika

Key words ► Roma, Glina, Vrginmost, Kingdom of Yugoslavia, Independent State of Croatia (ISC), Ustasha genocidal policy

<https://doi.org/10.17234/9789533972972.30>

1. UVOD

Povijest Roma na hrvatskim područjima započinje s njihovim migracijama u drugoj polovini 15. stoljeća, kada naseljavaju područje kasno srednjovjekovnih gradova Dubrovnika i Zagreba. Nakon toga uslijedile su njihove migracije na druga, većinom obalna, područja današnje Hrvatske. Romsko stanovništvo zatim je naselilo područje Banije i Korduna te je na ovom području živjelo u relativno manjem broju u usporedbi s drugim hrvatskim područjima, poput Slavonije i Srijema te šireg zagrebačkog područja. Istraživanje u radu će se fokusirati na analizu položaja romskog stanovništva na području kotara Gline i Vrginmosta uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Analizom će se nastojati odgovoriti na pitanja kakva su bila socioekonomska i demografsko – teritorijalna obilježja romskog stanovništva. Analizom će biti obuhvaćeno i pitanje odnosa vlasti prema Romima te međuodnosa romskog i seoskog stanovništva. Na temelju ove analize istražiti će se pitanje ustaške politike progona romskog stanovništva koja je bila vidljiva na primjerima masovnih zločina izvršenih već u prvoj godini njihove vlasti na tim područjima. Istraživanje se temelji na dosad neobjavljenoj građi iz Državnog arhiva u Sisku i Sabirnog arhivskog centra Petrinja, gdje su istraživani fondovi koji se odnose na područje kotara Gline. Fragmentarna građa za područje kotara Vrginmost analizirana je u Državnom arhivu u Karlovcu. Značajni izvor za proučavanje povijesti Roma na području tih kotara jesu dokumenti koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu, poput primjerice fondova Savske Banovine i Banovine Hrvatske te fonda Republičkog zavoda za statistiku SRH, unutar kojeg su analizirani demografski podaci o Romima na ovom području na temelju popisa stanovništva 1921. i 1931.

2. DEMOGRAFSKA STRUKTURA ROMSKOG STANOVNIŠTVA NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST U MEĐURATNOM RAZDOBLJU, 1918. – 1941.

Popisi stanovništva provedeni 1921. i 1931. na hrvatskim područjima vrijedan su izvor podataka za razumijevanje demografskih obilježja romskog stanovništva. Potrebno je napomenuti kako se podaci iz navedenih popisa moraju koristiti s određenim oprezom, jer su u njihovom provođenju vidljivi metodološki propusti u popisivanju romskog stanovništva. Ovi propusti, ukra-

ko rečeno, ne odnose se samo na pitanje otežanog popisivanja romskog nomadskog dijela stanovništva u određenom trenutku, već je tu posebno prisutan problem etničke mimikrije, tj. skrivanja etničkog identiteta zbog straha od progona ili diskriminiranja. Ukratko, na području Kraljevine SHS 1921. popisano je 47 739 Roma, od čega su oni bili najbrojniji u južnim dijelovima države (Makedonija, Srbija), a u najmanjem broju živjeli su na slovenskim područjima. Na popisnom području Hrvatske, koje je tada obuhvaćalo užu Hrvatsku, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav, bilo je popisano 12 241 Rom ili 26 % od ukupne romske populacije u državi. Romi su najviše živjeli u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, a najmanje u Ličko-krbavskoj županiji i Modruško-rijčkoj županiji.¹ Deset godina kasnije je u Kraljevini Jugoslaviji popisano 70 225 Roma. I u ovom popisu bilo je uočljivo kako je najviše Roma živjelo na južnim područjima (Vardarskoj i Moravskoj banovini), a najmanje njih živjelo je na sjevernim područjima (Dravska banovina).² Prema podacima iz ovog popisa na području Savske banovine popisano je 14 284 Roma, a na području Primorske banovine 215 Roma. Prostorni razmještaj Roma nije se bitno promijenio jer je većina njih živjela na slavonsko-srijemskom području, a najmanje na ličko-goranskom području.³ Na temelju podataka iz ovog popisa stanovništva, izračunano je kako je na području Banovine Hrvatske živjelo 14 879 Roma.⁴ Daljnjom analizom popisa stanovništva vidljivo je kako je većina Roma na navedenim hrvatskim područjima bila rimokatoličke, a otprilike jedna trećina bila je pravoslavne vjeroispovijesti. Oko polovine romskog stanovništva bilo je mlađe starosne dobi (do 20/21 godinu starosti), a gotovo svi Romi bili su potpuno nepismeni.⁵

Na području kotara Gline i Vrginmosta 1921. bilo je ukupno popisano 162 Roma što je činilo oko 0,7 % od ukupno popisanih Roma na popisnom području Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka i općine Kastav. U sljedećem popisu iz 1931. na području oba kotara znatno se povećao broj Roma i to za nekoliko puta.⁶ Ovakva fluktuacija broja Roma u navedenim kotarima može se objasniti kao dio migracija Roma i njihovo stalno naseljavanje na ovim područjima. Tako je u ovim kotarima popisano 523 Roma što je činilo udio od 3,5 % od ukupnog broja Roma na području Savske Banovine, a 5,4 % od ukupnog broja Roma u Zagrebačkoj županiji. Iz navedenog se može zaključiti kako je tek manji broj Roma živio na području kotara Gline i Vrginmost. Za-

nimljivo je uočiti i prostorni razmještaj Roma unutar ovih kotara. Tako su Romi 1921. unutar kotara Glina u najvećem broju živjeli u općinama Maja, Jukinac, Kraljevačani i Stankovac. Samo dva Roma bila su popisana u općini Glina, dok njihova prisutnost nije evidentirana (popisana) na području općina Bučica, Klasnić i Mali Gradac. Istodobno, Romi u kotaru Vrginmost u najvećem su broju živjeli u općini Bović, a tek manji dio u općinama Čemernica i Topusko. Niti jedan Rom nije popisao u općini Vrginmost.⁷ Prema popisu iz 1931. Romi u kotaru Glina najviše su živjeli u općinama Jukinac i Kraljevačani, a niti jedan Rom nije bio zabilježen na području općina Bučica, Glina i Mali Gradac. Romi u kotaru Vrginmost u većem broju živjeli su u općini Lasinja, a manji dio njih u općinama Bović, Topusko i Čemernica.⁸

Druga demografska obilježja Roma u kotarima Glina i Vrginmost odnose se na njihovu vjersku strukturu. Tako je većina Roma bila rimokatoličke vjeroispovijesti, a tek dio njih se na području kotara Glina izjasnilo kao pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti.⁹ Većina Roma bila je mlađe dobne strukture (do 24 godina) i približno podjednake spolne strukture (1931.: 266 Romkinja i 257 Roma).¹⁰ Zanimljivi su podaci o izjašnjavanju Roma prema narodnosti i materinskom jeziku. Tako su se 1931. svi Romi u ovim kotarima izjasnili kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, a nitko od njih se nije izjasnio kao pripadnik „ciganske“ narodnosti.¹¹ Ovaj podatak može se dovesti u vezu sa stupnjem asimiliranosti Roma u većinsko društvo novoosnovane jugoslavenske države. Slično izjašnjavanje Roma prema narodnosti i materinskom jeziku bilo je prema popisu stanovništva iz 1931. primjetno na razini Savske banovine, gdje se većina Roma izjasnila kao pripadnici jugoslavenske narodnosti (87 %), a manji dio njih kao pripadnici „ciganske“ narodnosti (9 %). Manji dio Roma se tada izjasnio i pripadnicima drugih narodnosti: ruske, mađarske, rumunjske i talijanske narodnosti.

3. SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA ROMSKOG STANOVNIŠTVA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST U MEĐURATNOM RAZDOBLJU, 1918. – 1941.

Jedno od obilježja posebnosti romskog stanovništva jest njihovo međusobno razlikovanje i disperzitet na brojne skupine i podskupine. U tom kontekstu Romi se međusobno razlikuju prema jeziku, običajima, zanima-

njima, načinu života i dr. U međuratnom razdoblju na području kotara Glina i Vrginmost živjelo je nekoliko skupina Roma. Glavno razlikovanje među Romima bio je jezik te je dio Roma govorio „romani čhib“, dok je drugi dio Roma govorio „ljimba da bjaša“ (rumunjskim dijalektom). Većina Roma na ovim i drugim hrvatskim područjima je sve do sredine 19. stoljeća govorila „romani čhib“. No, tada se na hrvatska područja doseljavaju romske skupine s područja rumunjskih kneževina Vlaške i Moldavije uslijed odredbe rumunjskih vlasti o emancipaciji tih Roma iz ropskog položaja. Ove skupine na hrvatskim područjima tada su se nazivale Koritarima prema njihovom zanimanju (izradi drvenih korita), a danas se u Republici Hrvatskoj nazivaju Bajašima.¹² Dio je hrvatskih znanstvenika i publicista, poput Franje Fanceva, Rade Uhlika i Stjepana Vranješa, u prvoj polovini 19. stoljeća opisivao socioekonomsku, jezičnu i kulturnu strukturu romskih skupina na hrvatskim područjima.¹³ Između ostalih, Fancev je najdetaljnije razlikovao tri skupine Cigana koje su tada živjele na prostoru Hrvatske: Kolompare (nomadi, govore „ciganskim“ jezikom“ s očuvanim indijskim narječjem, popravljaju i izrađuju kotlove, trguju konjima i bave se prošnjom), Koritare (sedentarni, govore rumunjskim jezikom, bave se izradom korita) i Drobne kovače ili Jožeke (sedentarni, govore umjetnim „gegavačkim“ jezikom, bave se trgovinom konja i glazbom).¹⁴ Ove romske skupine bile su prisutne na području kotara Glina i Vrginmost, bilo da su živjele tamo stalno ili privremeno (sezonski).

Uoči Drugog svjetskog rata dio općinskih vlasti u kotaru Glina i Vrginmost izvijestile su središnje banskim vlastima u Zagrebu kako na njihovom području nema Roma zavičajnika, niti da su tamo bili primijećeni Romi. O tome su izvještavale općinske vlasti u Vrginmostu, Bučici (kotar Glina), Klasniću (kotar Glina) u siječnju 1938.¹⁵ No, druge su općinske vlasti izvještavale o prisutstvu romskog stanovništva na njihovom području. Među njima su bila općinske vlasti u Stankovcu (kotar Glina) i Jukincu (kotar Glina).¹⁶ Na području općine Banski Grabovac Romi su živjeli sjedilačkim načinom života i to na vlastitom zemljištu.¹⁷ Općinske vlasti u Malom Gradcu su u jednom dopisu središnjim banskim vlastima u Zagrebu navele kako je na njihovom području službeno popisano 158 Roma, ali kako „ih može biti još ovoliko koji nisu prijavljeni u popis“. Na području općine Jukinac je uoči Drugog svjetskog rata živjelo 108 Roma, od toga njih 36 imalo je status zavičajnika.¹⁹

Osim sedentarnih Roma koji su živjeli na području

kotara Gline i Vrginmosta, na ovom području bile su prisutne romske nomadske skupine. Kotarske vlasti u Vrginmostu su u studenom 1939. izvijestile banske vlasti Banovine Hrvatske o romskoj nomadskoj skupini koja je u studenom 1939. bila osumnjičena za provalne krađe u trgovinama u mjestu Bović. Zavičajnost osumnjičenih Roma bila je iz kotara Karlovac i Pisarovina.²⁰ Zanimljivo je kako su na području kotara Vrginmost bile prisutne romske nomadske skupine iz Rusije, a o njima su kotarske vlasti u Vojniću krajem srpnja 1940. izvijestile banske vlasti Banovine Hrvatske vezano za slučaj krađe jednom trgovcu iz Kusaje (općina Krstinja, kotar Vojnić). Vlasti su pretpostavile kako su osumnjičeni „ruski cigani“ nakon krađe pobjegli na područje Topuskog ili Vrginmosta.²¹

4. PERCEPCIJA I ODNOS VLASTI I NEROMSKOG STANOVNIŠTVA PREMA ROMIMA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST, 1918. – 1941.

Vlasti na hrvatskim područjima su od kraja 16. stoljeća donosile odredbe kojima su nastojale regulirati položaj Roma. Odredbe su se temeljile na politici prisiljavanja Roma na sjedilački način života i sprečavanje njihovog nomadstva. Ovakva politika ustvari je vodila k asimilaciji Roma u većinsko (neromsko) društvo što je posebno bilo vidljivo u drugoj polovini 18. stoljeća u politici Marije Terezije i Josipa II. Oni su posebnim odredbama zabranili ime Rom, njihova zanimanja i običaje, a pritom su izdvajali njihovu djecu iz obitelji i smještali su ih na odgoj u kršćanskim neromskim obiteljima. Ovakva represivno – asimilacijska politika prema Romima nije dovela do sprečavanja njihovog nomadskog načina života zbog čega su vlasti u 19. stoljeću nastavile s donošenjem sve opsežnijih zakonskih odredbi.²² Vlasti u međuratnoj jugoslavenskoj državi nastavile su sa sličnom politikom zakonske regulacije položaja Roma, koja se temeljila na represivnoj politici njihove sedenterizacije i sprečavanja nomadskog načina života. No, potrebno je istaknuti kako na državnoj razini nije postojala jedinstvena i sveobuhvatna zakonska regulacije u obliku posebnog zakona o Romima, već se nerijetko primjenjivala postojeća zakonska regulativa, koja je bila donesena u razdoblju prije osnutka nove (jugoslavenske) države.²³ Istodobno, pojedine teritorijalne jedinice (banovine) imale određenu autonomiju u donošenju odredbi o njima. Takva praksa bila je vidljiva na hrvatskim područji-

ma, posebice u Savskoj banovini i Banovini Hrvatske, čije su vlasti 1930., 1931. i 1940. donijele posebne naredbe o Romima. Ukratko, u navedenim naredbama propisalo se ograničenje kretanja i pojačani nadzor nad Romima i to određivanjem stalnog mjesta boravka i izdavanjem osobnih identifikacijskih isprava (s potpisom i otiskom). Kako bi se omogućila njihova sedenterizacija propisane su odredbe u kojima je navedeno kako im vlasti dodjeljuju zemljišta u vlasništvo, građevinske materijale za izgradnju kuća te ih potiču na zapošljavanje. Za vrijeme Banovine Hrvatske vlasti su 1940. izdale dvije naredbe kojima su propisane dodatne mjere u provođenju postojećih odredbi o kontroli kretanja nad Romima i to s ciljem sprečavanja njihovog kriminalnog djelovanja.²⁴ Iako su vlasti Banovine Hrvatske u javnosti putem medija (novina) prikazivane kao one koje će donijeti sveobuhvatan zakon o Romima, to se nije dogodilo uslijed izbijanja Drugoga svjetskog rata.²⁵

Na razini kotara Gline i Vrginmost moguće je analizirati odnos vlasti prema Romima na temelju spisa koji se odnose na pitanje provođenja ankete o mogućnosti provedbe kolonizacije Roma i donošenja „Zakona o kolonizaciji i civilizaciji nomadskog ciganskog plemena“. Anketu je među lokalnim vlastima Savske banovine (kotarima, općinama i gradovima) proveo Agrarno-pravni odsjek Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine od prosinca 1937. do travnja 1938. U navedenom razdoblju ukupno je na anketu odgovorilo 202 općine, 48 kotara i četiri grada te je većina njih podržala navedeni prijedlog za kolonizaciju Roma, no uz određenu zadržku u njihovoj spremnosti za financiranje. Tako je jedan od problema koji se nametnuo pred banskim vlastima bila nemogućnost financiranja ovakve politike prema Romima i zbog toga, između ostalog, nije došlo do donošenje ovog zakona o kolonizaciji Roma.²⁶ Vlasti u Glini i Vrginmostu sudjelovale su u ovaj anketi. Tako je većina općinskih vlasti na području Gline podržala prijedlog za kolonizaciju Roma i bila spremna izdvojiti određeni iznos za njenu provedbu, no pritom su navodile kako nemaju prikladno zemljište i zgrade za kolonizaciju Roma. Drugim riječima, bile su spremne financijski podržati politiku kolonizacije Roma, no istodobno nisu htjele da na njihovom području budu uspostavljene kolonije Roma.²⁷ Među općinskim vlastima u glinskom kotaru zanimljiv je bio stav vlasti u Banskome Grabovcu, koje su na sjednici 27. prosinca 1937. zaključile kako neće materijalno poduprijeti prijedlog o kolonizaciji Roma, jer na njenom području svi Romi žive na vlasti-

tom zemljištu i ne „skitare se od mjesta do mjesta“.²⁸ Desetak dana kasnije su iste općinske vlasti izvijestile nadležne glinske kotarske vlasti kako one podržavaju kolonizaciju Roma jer bi se njome spriječila njihova kriminalna aktivnost:

...Predlaže se da bi bilo neophodno (neophodno, op.a.) potrebno sve cigane naseliti sve zajedno, jer je njihovih loših djela već i previše....²⁹

Slično promišljanje i stav zauzele su općinske vlasti u Malom Gradcu, koje su jednoglasno podržale prijedlog o kolonizaciji Roma i bile su spremne izdvojiti sumu od 1000 dinara za njeno provođenje. Za vlasti u toj općini Romi su bili smatrani „narodnim štetočinama“ iz čega je vidljiva negativna percepcija vlasti prema njima.³⁰ Juki-načke općinske vlasti pitanje kolonizacije Roma smatrale su u siječnju 1938. iznimno važnim za rješavanje:

... te od svoje strane moli da nadležni ovo pitanje uzmu u najozbiljnije razmatranje, i u interesu javne bezbednosti i u interesu ekonomskom i nacionalnom donesu zakon o obvezatnoj kolonizaciji cigana, jer je to goruće i neodložno pitanje časti i ugleda naše nacije....³¹

Općinske vlasti u Klasnici su u siječnju 1938. jednoglasno podržale prijedlog o kolonizaciji Roma, no zbog „siromaštva“ bile su spremne financijski ga podržati ovisno „...o vlastitim budžetskim mogućnostima...“.³² Slično njima odgovorile su općinske vlasti u Bučici, Stankovcu i Maji, koje su pritom navele određeni iznos sredstava kojim bi podržale navedeni Zakon.³³

Općinske vlasti u kotaru Vrginmost zauzele su isti stav prema prijedlogu za kolonizaciju Roma kao i vlasti u glinskom kotaru, tj. općinske vlasti na ovom području bile su spremne financijski podržati kolonizaciju Roma, no nisu htjele da se ono provede na njihovom području:

...općinski odbor općinske uprave Bović je izjavio da bi u tu svrhu dala općina Bović 10 000 dinara, Općina Lasinja 5 000 dinara, općina Topusko da bi dala nešto u novcu, ali nije označila koliko, dok Čemernica i Vrginmost izvijestitiše da ne mogu u tu svrhu ništa dati.³⁴

Zanimljiv je stav općinskih vlasti Vrginmosta, koji su iznijele u siječnju 1938. u dopisu središnjim banskim vlastima navodeći kako je „...nužno...“ podržati kolonizaciju Roma jer bi se „...time za svagda sprečiti njihove

ve skitnje po svijetu...“.³⁵ Iz navedenih stavova općinskih vlasti u Glini i Vrginmosti primjetno je kako su one smatrale pitanje zakonske regulacija Roma važnim i zato su ga podržale te je većina njih bila spremna izdvojiti i određena materijalna sredstva za njegovo provođenje. Pozadina takve spremnosti općinskih vlasti u podržavanju kolonizacije Roma bilo je njihovo negativno mišljenje (percepcija) prema njima kao kriminalu sklonu skupinu stanovništva. Zato je dio njih Rome nazivao „narodnim štetočinama“.

Negativna percepcija vlasti i neromskog stanovništva u Glini i Vrginmostu prema Romima dovodila je do međusobnih i nerijetko nasilnih sukoba. Ponajprije je potrebno navesti kako su za vrijeme Savske banovine i Banovine Hrvatske poznati (brojni) slučajevi nasilja seoskog (neromskog) stanovništva prema Romima. Prvi takav slučaj nasilja seljaka nad Romima zabilježen je 1933. kada su dvojica seljaka iz Čičke Poljane (sela u velikogoričkom kotaru) u sukobu sa tamošnjim Romima ubila jednog od njih. Oni su bili suđeni i oslobođeni na sudu jer se dokazalo da su postupali u „...pravednoj nužnoj obrani...“.³⁶ Zatim je poznati slučaj u kojemu su seljaci u jednom međimurskom selu vatrom i na druge načine mučili Rome u prosincu 1935., a početkom 1936. u Selima (kotar Križevci) seljaci su protjerali Rome i spalili im svu imovinu.³⁷ Tri mjeseca kasnije su seljaci u okolini Sv. Ivana Zeline poubijali „ciganske konje“.³⁸ U veljači 1937. u selu Novo Čiče (kotar Velika Gorica) oko 30 do 40 seljaka naoružanih poljskim alatom napala je tamošnje Rome, smatrajućih ih krivima za razne krađe. Oni su nekoliko dana napadali tamošnje Rome i pritom su ih mučili (tjerali da bosonogi plešu po vatri) i kolcima prebijali, a njihove šatore porušili. Kasnije je 20 seljaka optuženo i suđeno u Zagrebu, a dio njih bio je početkom 1939. osuđen na zatvorske kazne.³⁹ Slučaj „krvoločnog“ mučenja trojice Roma od strane seljaka u selu Osekovo (kotar Sisak) bio je zabilježen u travnju 1939.⁴⁰

Stupanj nasilja seoskog stanovništva nad Romima se povećavao u Banovini Hrvatskoj o čemu svjedoči slučaj iz sela Brezovica, kada su tamošnji seljaci u prosincu 1939. nasilno protjerali, premlatili i mučili Rome.⁴¹ Posljednji slučaj masovnog nasilja seljaka nad Romima dogodio se na području Velike Kopanice (kotar Slavonski Brod) u veljači 1941., kada je skupina od četrinstotinjak seljaka iz Velike Kopanice protjerala Rome porušivši im više kuća. Kao razlog seoskog nasilja nad Romima tamošnje kotarske vlasti i žandarmerija navele su njihov

kriminalitet.⁴² Zbog nasilja nad Romima bila su pritvorena trojica seljaka, ali su kasnije pušteni, a istodobno je protiv njih bila podignuta krivična prijava. Krivična prijava je kasnije bila podignuta samo za 18 od ukupno četriristotinjak seljaka koji su sudjelovali u nasilju nad Romima.⁴³ Kasnije je optužnica za ovaj zločin svedena na samo devetoricu seljaka, a podiglo ju je 22. srpnja 1942. Državno tužiteljstvo u Osijeku.⁴⁴

Slični nasilni sukobi seljaka s Romima bili su zabilježeni i na području Gline i Vrginmosta uoči Drugoga svjetskog rata. Tako je zabilježeno kako su 12. rujna 1939. u selu Viduševcu (u glinskom kotaru) 35 članova Hrvatske seljačke zaštite zajedno s 40 seljaka napali Roma Stevu Paropatića i njegovu obitelj, sumnjičeći ih za krađe poljskih usjeva.⁴⁵ O pozadini (kontekstu) ovog sukoba izvještavale su *Novosti* nastojeći objasniti ga kao posljedicu sukoba seljaka i Roma zbog navodnog romskog kriminaliteta.⁴⁶ Ono što novine tom prilikom nisu zabilježile jest činjenica da nisu samo seljaci bili ti koji su nasilno napali Rome, već su u tom napadu sudjelovali pripadnici HSZ-a, koja je tada (u listopadu 1939.) još djelovala kao poluvojna stranačka formacija Hrvatske seljačke stranke.⁴⁷ O ovom događaju su izvjestile glinske kotarske vlasti banske vlasti u Zagrebu navodeći kako je skupina seljaka praćena pripadnicima HSZ-a došla ispred kuće Roma Paropatića i pritom ga pretukla, a njegovu kuću pretražila kako bi našli njihovu ukradenu imovinu.⁴⁸ Kasnije iste večeri bila je zapaljena štala i šupa napadnutog Roma, zbog čega su slučaj nasilja i paleža istraživala nadležna žandarmerijska tijela, koja su nakon toga podnijela prijavu protiv pripadnika HSZ-a i drugih seljaka pravosudnim tijelima u Glini, smatrajući upravo članove HSZ-a odgovornim za podmetanje požara.⁴⁹ Vjerojatno se bojeći za svoju sigurnost, napadnuti Rom Stevo Paropatić se zajedno sa svojom obitelji iselio, a svoju imovinu prodao je tamošnjim seljacima.⁵⁰ Rezultat provedene istrage bilo je pritvaranje 60 seljaka i podizanje optužbe protiv njih za nasilje nad Romima. Novine su izvještavale kako je suđenje trebalo započeti u svibnju 1940., no kasnije nema podataka o tome kako se suđenje odvijalo i jesu li optuženi seljaci bili osuđeni zbog nasilja.⁵¹

U prosincu 1939. dogodio se još jedan slučaj nasilja pripadnika HSZ-a nad Romima na području Kraljevcana (kotar Glina). Naime, žandarmerijske vlasti iz stanice u Kraljevcanima izvjestile su krajem prosinca 1939. središnje Banske vlasti u Zagrebu kako su dvojica pripadnika HSZ-a zlostavljala troje Roma iz Kraljevčana.

Povod nasilju bila je krađa bačvice od 60 litara seljaku iz Gornje Bačuge (kotar Glina), a za koju je bilo osumnjičeno i zatim uhvaćeno troje Roma, koji su priznali krađu i pritom pokazali jednog seljaka iz Čuntića (kotar Petrinja) za preprodaju ukradene rakije. Protiv osumnjičenih je 21. prosinca 1939. podignuta krivična prijava pred petrinjskim pravosudnim tijelima. Nakon toga su trojica članova HSZ-a iz Čuntića „pohvatali“ osumnjičene Rome, mučili ih (batinali) i prisilili da povuku optužbe o sudjelovanju seljaka iz Čuntića u preprodaji ukradenog alkohola. Članovi HSZ-a su izmučene Rome predali žandarima te su tražili od njih provođenje nove istrage o ovoj krađi.⁵² Spomenute žandarmerijske vlasti smatrale su kako su zaštitari nastojali zaštititi osumnjičenog seljaka iz Čuntića, jer je i on sam bio pripadnik HSZ-a. Iste vlasti nastojale su prikazati djelovanje HSZ-a kao organizaciju koja provodi nezakonita postupanja i mučenja pritvorenika zbog čega su smatrale potrebnim da se spriječi daljnja takva postupanja ove organizacije, jer bi u suprotnom moglo doći do pobune stanovništva.⁵³ Osumnjičeni članovi HSZ vratili su se svojim kućama, a protiv njih je bila podignuta prijava glinskim kotarskim vlastima.⁵⁴ U ovom slučaju je tijekom siječnja 1940. iskrsnulo pitanje kotarske nadležnosti između glinski i petrinjskih kotarskih vlasti u vođenju istrage i informiranju banske vlasti (Odjeljka za državnu zaštitu) o ovom slučaju, a na kraju su nadležnima smatrane glinske kotarske vlasti.⁵⁵ Banske vlasti u Zagrebu tražile su od nadležnih glinskih kotarskih vlasti ubrzanje istrage o ovom slučaju. Sami optuženi članovi HSZ-a su u svom saslušanju odbacivali optužbe o maltretiranju Roma. Ishod slučaja nije poznat ni jesu li optuženi pripadnici HSZ-a bili osuđeni ili su bili oslobođeni tih optužbi.⁵⁶ Ovaj slučaj nasilja nad Romima ukazuje kako je nasilje nad Romima imalo potporu u dijelu paravojnih jedinica, poput HSZ-a, u Banovini Hrvatskoj.

Lokalne vlasti u Vrginmostu izvještavale su o slučajevima kriminaliteta Roma na ovom području. Tako je izvješteno kako su krajem siječnja 1940. šestorica Roma napala lugara u blizini Topuskog (kotar Vrginmost), no on nije zadobio teže ozljede jer je uspio pobjeći.⁵⁷ Neko liko mjeseci kasnije je skupina ruskih Roma bila osumnjičena za krađu novaca u okolici Vojnića, o čemu je izvijestilo kotarsko načelstvo početkom kolovoza 1940. Ovi Romi su pobjegli na području Topuskog, gdje su bili uhvaćeni.⁵⁸

5. UKRATKO O PROGONU ROMA U PRVOJ GODINI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE, 1941.

U travnju 1941. ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem preuzima vlast na hrvatskim područjima okupirane Kraljevine Jugoslavije od strane nacističkih vlasti i njezinih saveznika te proglašava Nezavisnu Državu Hrvatsku. Pavelić je izgradio diktatorsko-autoritativan režim koji je svoju vlast temeljio na rasnim zakonima te provodio genocidnu politiku prema srpskom, židovskom i romskom stanovništvu.⁵⁹

Osnivanjem NDH promijenio se odnos vlasti i prema romskom stanovništvu i to u negativnom smjeru za Rome. Dosadašnja znanstvena istraživanja ustaškog pokreta nisu sustavno proučavala njihov odnos prema Romima tako da su brojna pitanja i dalje nedovoljno razjašnjena. Jedno od njih odnosi se na pitanje jesu li ustaške vlasti prilikom stupanja na vlast u NDH imale pripremljenu politiku prema Romima. Odgovor na ovo pitanje djelomično se može naći u promišljanjima nekih znanstvenika kako su ustaške vlasti ubrzo po dolasku preuzele model nacističke Njemačke u oblikovanju i provođenju rasno – ideološke politike prema rasnim i etničkim manjinskim skupinama.⁶⁰ Tako su ustaški rasni ideolozi, poput Mile Budaka, Mladena Lorkovića i Filipa Lukasa, u predratnim godinama konstruirali hrvatski rasni identitet (arijevsko – hrvatski rasni tip), kojem je bio suprotstavljen „rasno azijski – balkanski“ tip, unutar kojeg je svrstavano romsko stanovništvo (uz židovsko i pravoslavno srpsko – vlaško stanovništvo).⁶¹ Jedan od teza takvog ideološkog konstrukta bila je da su Srbi jedna od „rasnih skupina“ koja je strana „iskonskim Hrvatima“. Istodobno, nastojalo se rasno povezati Srbe s Romima, ističući njihovo zajedničko rasno podrijetlo.⁶² Pavelić je u svojim promišljanjima o Srbima nastojao istaknuti „cigansko porijeklo“ srpske dinastije Karađorđevića, a samog kralja Aleksandra je nazivao „ciganim kraljem“. ⁶³ Mladen Lorković nastojao je u svojim znanstvenim tekstovima dokazati rasnu povezanost između vlaškog stanovništva i Roma, navodeći kako su Vlasi dio etničkih „ciganskih mješanaca“. ⁶⁴ Ustaški dužnosnici su u prvim mjesecima novoosnovane NDH u javnim govorima nerijetko isticali upravu takvu rasnu povezanost Srba i Roma. Viktor Gutić, banjalučki stожernik, u svibnju 1941. u govoru u Sanskome Mostu isticao je „cigansku dinastiju Karađorđevića“. ⁶⁵ Zatim je Ante Oršanić 8. lipnja 1941. u javnom govoru u Našica-

ma istaknuo kako su Srbi „cigani“ i odgovorni za ubijanje istaknutih Hrvata.⁶⁶

Ovakva ustaška politička propaganda rasnog povezivanja Srba i Roma kao glavnih (rasnih) neprijatelja hrvatskog naroda, jasno je vidljiva u djelu novinstva u NDH. Tako je varaždinski list *Hrvatsko jedinstvo* početkom svibnja 1941. pisao o Srbima, Židovima i Romima kao o glavnim „socijalno-političkim problemima“ za novoosnovanu hrvatsku državu, pritom predlažući da se Rome kao „nepoćudni nametnici“ odstrane.⁶⁷ Takvo promišljanje o uklanjanju neželjenih manjinskih skupina, poput Roma, ubrzo se započelo provoditi po ustaškom dolasku na vlast. Kako bi se takav progon mogao provesti, ustaške vlasti su ga nastojale zakonski regulirati i to rasnim zakonima. Tako su krajem travnja 1941. donesene „Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti“ i „Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“, prema kojima su Romi smatrani nearijevcima. Istog dana, 30. travnja 1941. god., ustaške vlasti su donijele „Zakonsku odredbu o državljanstvu“ prema kojoj je državljanstvo definirano pripadanjem arijevskom porijeklu stanovnika. Tim zakonom Romi su kao nearijevci izgubili pravo na državljanstvo. Tako su oni, poput drugih skupina (Židova i Srba), stavljeni „...izvan svake zaštite i zakona, izloženi svakoj vrsti samovolje...“ čime je omogućen njihov progon i „legitimiziran teror“. ⁶⁸ Ustanovljavanje rasne pripadnosti postalo je značajno u izgradnji ustaškog sustava terora nad nepoželjnim skupinama. Ustaške vlasti su i drugim zakonskim odredbama provodile politiku diskriminiranja romskog stanovništva. Tako je Romima, zajedno sa Židovima, u listopadu 1941. bio zabranjen prelazak na rimokatoličku vjeroispovijest.⁶⁹ Slijedilo je u prosincu 1941. zabrana novačenja Roma, kao i Srba i Židova, u vojne jedinice NDH.⁷⁰ Značajan dio ustaške rasne politike bilo je ustanovljenje rasne pripadnosti njihovih stanovnika, radi čega je su one donijele „Upute za sastav izjave o rasnoj pripadnosti“. U njima su Romi bili definirani kao pripadnici nearijskog stanovništva.⁷¹

Sljedeći smjer ustaške politike prema Romima odnosi se na pitanje njihove kolonizacije na određenom području. Inicijativa za kolonizaciju Roma došla je od lokalnih vlasti, točnije križevačkih kotarskih i gradskih vlasti početkom lipnja 1941. Ove vlasti su nastojale potaknuti središnje državne vlasti na sustavnu kolonizaciju Roma kako bi iselile Rome sa svojeg područja, smatrajući ih odgovornima za kriminalna djela i širenje stočnih zaraza.⁷² Ministarstvo unutarnjih poslova NDH prošli-

jedio je ovu inicijativu na razmatranje Zavodu za kolonizaciju, koji je 1. srpnja 1941. odgovorio kako se kolonizacija Roma može provesti tek nakon što se provede njihovo popisivanje, jer bi se na taj način moglo doći do preciznih podataka o broju i prostornom razmještanju romskog stanovništva. Osim toga, istim dopisom je Zavod predložio zabranu kretanja Roma, vjerojatno kako bi mogao bolje provesti njihovo popisivanje.⁷³ Ministarstvo unutarnjih poslova NDH prihvatilo je prijedlog Zavoda o popisivanju Roma te je donijelo 3. srpnja 1941. odredbu o popisivanju Roma kao „... prvu mjeru u postupku protiv ciganina...“.⁷⁴ Takva odluka ustvari znači da su državne institucije NDH tada već imale određen plan prema Romima. Osim toga, uz ovu odredbu provođenja popisivanja Roma navedena je i mjera protjerivanja onih Roma koji su se nakon izbijanja Drugog svjetskog rata i osnutka NDH (u travnju 1941) „doskitali“ na područje NDH. Takva politika bila je na tragu prijašnjih politika vlasti na hrvatskim područjima o protjerivanja „stranih“ romskih (nomadskih) skupina.⁷⁵

Nakon ove odredbe Ministarstva unutarnjih poslova slijedilo je popisivanje Roma. Vlasti su pozivale Rome da sami prijave sebe i članove svoje obitelji pod prijetnjom „strogih kazni“ i „prisilnog rada“.⁷⁶ Popisivanje romskog stanovništva u NDH završilo je u kolovozu 1941., a Zavod je na temelju prikupljenih podataka nastavio razmatrati pitanje kolonizacije Roma. No, do same kolonizacije Roma nije došlo, vjerojatno uslijed nepovoljnih prilika s izbijanjem antifašističkog ustanka. Za pretpostaviti je kako su odustajanjem od kolonizacije Roma, ustaške vlasti promišljale o konačnom (genocidnom) nasilnom rješenju pitanja odnosa prema Romima, što je ustvari značilo deportiranje i ubijanje Roma u logorima.

Ubrzo nakon osnutka NDH, ustaške vlasti započele su deportaciju romskog stanovništva u logore. Prve masovnije deportacije romskog stanovništva su zabilježene krajem srpnja i početkom kolovoza 1941., kada su deportirani Romi većinom s koprivničkog područja, a manjim dijelom s područja Bjelovara, Donje Stubice, Đurđevca i Ludbrega, u logor Danica.⁷⁷ Točan broj deportiranih Roma u logor Danicu nije poznat, a neki navode podatak do 733 Roma.⁷⁸ Ovaj logor bio je prvi ustaški koncentracijski logor, a za deportirane Rome ovo je bio tranzitni logor, jer je većina njih bila u kolovožu 1941. deportirana u jasenovački logor.⁷⁹ U jesen 1941. ustaške vlasti su deportirale Rome sa širega virovičkog

područja, točnije sedam romskih obitelji s ukupno 45 Roma iz sela Bačevac (kotar Virovitica) u jasenovački logor, gdje su i ubijeni.⁸⁰

6. USTAŠKI PROGON ROMA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST 1941. GOD.

Teško je ustanoviti koliko je točno Roma živjelo u kotarima Glina i Vrginmost na početku Drugoga svjetskog rata. Popis stanovništva predviđen za kraj ožujka i početak travnja 1941. nije bio proveden uslijed političke nestabilnosti i Travanjskog rata, kojim je Kraljevina Jugoslavija bila okupirana. Nisu poznati sačuvani popisi romskog stanovništva provedeni u srpnju 1941. na području kotara Glina i Vrginmost. Stoga se broj Roma na početku rata temelji na procjenama broja popisanih Roma 1931. godine. Već je u radu spomenuto kako je na području glinskog kotara tada bilo popisano 244 Roma, a u kotaru Vrginmost 279 Roma. Zasigurno je broj Roma u travnju 1941. bio veći od onoga iz 1931. godine.

Ustaške vlasti su politiku terora nad nepoćudnim dijelovima društva započele ubrzo po preuzimanju vlasti. To se posebno odnosilo na srpsko stanovništvo na širem području Korduna i Banije, gdje su krajem travnja i početkom svibnja 1941. započela prva uhićenja i masovni zločini nad srpskim stanovništvom.⁸¹ Između ostalog, ustaške vlasti u Glini 12–13. svibnja 1941. ubijaju 307 Srba, a pritom 6 Hrvata, 15 Židova i 15 Roma, odvođe u logore gdje su ubijeni.⁸² Odvođenje i ubijanje Roma s ovog područja je prva poznata masovna deportacija Roma u ustaške logore ili drugim riječima ovo je prvi slučaj na terenu realizacije ustaške genocidne politike prema Romima. Izbijanje antifašističkog (partizanskog) ustanka krajem lipnja 1941. destabiliziralo je ustašku vlast, koja nastoji vojnim operacijama ugušiti otpor stanovništva i to upravo na području Banije i Korduna, gdje je tada srpsko stanovništvo živjelo u većem broju. To je vodilo do kulminacije ustaškog terora i zločina nad (većinom srpskim) stanovništvom Korduna, koji se odvijao krajem srpnja i početkom kolovoza 1941.⁸³ Nakon povlačenja talijanskih vojnih jedinica s Korduna i napada partizanske ustaničke jedinice na općinsku zgradu i željezničku postaju u Banskom Grabovcu, krajem srpnja 1941. uslijedila šira vojna operacija (odmazde) ustaške vojske na tom području. U sklopu ove operacije, ustaške jedinice ubile su oko 1200 srpskih civila s područja Gline i Petrinje, a dio njih deportirale u logore.⁸⁴ U teroru nad srpskim stanovništvom ustaške vlasti koristi-

le su Rome. O tome svjedoči iskaz Đure Drljana iz sela Luščana, u kojem on navodi kako su ustaški vojnici prilikom ubijanja Srba u Banskome Grabovcu 24. srpnja 1941. koristili tamošnje Rome za skidanje odjeće s ubijenih žrtava.⁸⁵ Slično njemu naveo je u svom iskazu Aniša Šteković o masovnom ubijanju civila u Banskome Grabovcu, koje se odvijalo od 24. do 27. srpnja 1941. On navodi kako su ga ustaški vojnici uhitili 24. srpnja 1941., pod sumnjom da je sudjelovao u ubojstvu Talijana i ustaškog povjerenika u Banskome Grabovcu. Zatim svjedoči kako su ga idući dan odveli prema željezničkoj stanici u Banskome Grabovcu gdje je vidio Rome kako kopaju grobnice za ljude koje su ustaše ubili.⁸⁶ Može se primijetiti kako su ustaške vlasti koristile Rome prilikom masovnih strijeljanja za pljačku ili zakapanje ubijenih zatočenika. Osim toga, ustaše su na ovom području izvršili i masovne zločine nad romskim stanovništvom. Naime, u sklopu navedenih vojnih operacija, ustaška je vojska 31. srpnja 1941. na području Donje Bučice (kotar Glina) ubila 11 Roma, uz 19 Srba i 3 Hrvata.⁸⁷ Upravo na ovom području bila je vidljiva ustaška rasna politika u kojoj su Srbe i Rome smatrali rasno povezanim. O tome svjedoči podatak da su ustaške vlasti iz općina Divuša i Zrinj krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. proglasili Srbe iz Donjih Kuljana (kotar Dvor) za Rome, a ubrzo nakon toga ustaše ubijaju 91 stanovnika ovog sela.⁸⁸ Sličan postupak ustaških vlasti u izjednačavanju Srba i Roma bio je upravo tih dana zabilježen u Vrginmostu. Naime, prema svjedočenju Rade Crevara iz 1961. vezanom za ustaške zločine iz kolovoza 1941. na području Crevarske Strane (kotar Vrginmost) on je naveo kako su ustaške vlasti 11. kolovoza 1941. uhitile 79 stanovnika sela Crevarske Strane, od kojih je dio bio ubijen u tom selu. On je prethodno bio jedan od petorice zatočenih Srba koji je kopao jame, u koje je nakon egzekucije odnosio tijela ubijenih srpskih zatočenika. Nakon toga bio je odveden u Vrginmost na saslušanje kod ustaša kako bi doznali lokaciju partizanskih jedinica. Ustaše su njemu i drugim dovedenim zatočenim Srbima prilikom dolaska u Vrginmost govorili „Evo srpskih cigana, evo bande“.⁸⁹ Crevar je zatim odveden u karlovački zatvor, a nakon što je pušten iz zatvora pridružio se partizanima.

Prema Adamu Dupalu ustaše Bučičkog tabora su 28. prosinca 1941. ubili 11 Roma u sklopu vojnih operacija ustaških vojnih jedinica na ovom području, a koje su pritom počinili brojne zločine nad srpskim stanovništvom s područja sela Gornje Taborište, Donja Bučica,

Donja i Gornja Trstenica i Ilovačak.⁹⁰ Dva dana prije nego što su ustaške vlasti ubile 11 Roma na području Donje Bučice dogodio se slučaj masovnog zločina nad romskim stanovništvom u NDH. Naime, 29. srpnja 1941. su oružnički pitomci NDH predvođeni Božidarom Cerovskim, ravnateljem ustaškog redarstva (institucije koja je smatrana nositeljem mjera „protiv nepoćudnih elemenata“) uz pomoć nekih predstavnika političkih i vojnih vlasti iz Krnjaka i Vukmanića počinili masovni zločin nad srpskim stanovništvom u Ivanović jarku kod Krnjaka (regija Kordun). Povod za ovaj zločin bila je partizanska diverzija izvršena 26. srpnja 1941. i to presijecanjem PTT (poštansko, telegrafskih i telefonskih) stupova na cesti Tušilović – Karlovac.⁹¹ Ustaške vlasti zatim su poslale Božidara Cerovskog koji se tada nalazio na glinskom području, gdje je predvodio vojne operacije protiv (srpskog) stanovništva u Banskome Grabovcu. Cerovski je iz Gline s deset kamiona u kojima su bili pitomci dočasničke škole NDH, dovezao se na područje Krnjaka, pritom je imao pomoć Mije Žunca (veterinara iz Vojnića), Antuna Rupčića (zapovjednika oružničke postaje u Krnjaku) i Dragutina Mujića (ustaškog povjerenika općine Krnjak). Lokalne ustaške vlasti na prijevazu su pozvale srpsko stanovništvo iz sela općine Krnjak da se 29. srpnja 1942. okupi u Krnjaku. Cerovski je s ustaškim jedinicama tog dana zatvorio okupljeno srpsko stanovništvo te ih je na području Ivanović jarka pogubio istog dana. Tada je ubijeno 380 Srba s područja Vojnića, Krnjaka i kotara Vrginmost. Prema iskazima preživjelih svjedoka (Ljubomira Vukmirovića) navedeni pripadnici ustaške vojske su u dva kamiona 29. srpnja 1941. prevozili zatočenike, a među njima 15 Roma, koji su bili prethodno uhićeni i odvedeni s karlovačkog područja.⁹² Ovi Romi bili su prisiljeni kopati grobove, nakon čega su ubijeni i bačeni u jamu.⁹³ Iz ovog slučaja uočljivo je kako su Romi bili kolateralne žrtve ustaških vlasti u gušenju pobune (ustanka) srpskog stanovništva na širem području Korduna.

Nasilje ustaških vlasti nad romskim stanovništvom na području kotara Glina i Vrginmost nastavilo se do posljednjih dana 1941. godine. Na području Korduna su krajem 1941. znatno ojačale antifašističke (partizanske) jedinice, koje su pojačale s napadima na domobranske i žandarmerijske jedinice te talijanske vojne jedinice. Tada je Kordun bio jedno od središta širenja antifašističkog ustanka na hrvatskim područjima.⁹⁴ Vojno djelovanje partizanskih jedinica proširilo se sve do područja

Sl. 1. Romski logor u Uštici (Romski memorijalni centar Uštica)

Pisarovine, čime je neposredno bilo ugroženo šire zagrebačko područje. To je bio razlog zašto ustaške vlasti u prosincu 1941. pokreću „decembarsku ofenzivu“ na području Korduna i Petrove gore s više od 4000 ustaško – domobranskih i oružničkih vojnika.⁹⁵ Među ustaškim dužnosnicima i zapovjednim kadrom u ofenzivi su sudjelovali Vjekoslav Maks Luburić, Juco Rukavina i Eugen Dido Kvaternik uz podršku Ante Pavelića i Andrije Artukovića.⁹⁶ U sklopu tih vojnih operacija, ustaške jedinice koje su činile postrojbe Pavelićeve tjelesne bojne, Ustaške vojnice, domobranstva i žandarmerije predvođene Antom Moškovim započinju 21. prosinca 1941. s vojnim operacijama na području sela sjevernog Korduna, a operacija će završiti do sredine siječnja 1942. Izuzet masovnog ubojstva oko 11 000 stanovnika ovog područja, o pretežno srpskog civilnog stanovništva, ova operacija dovela je do bijega više od 15 000 stanovnika s ovog područja. Ustaške jedinice 21. prosinca 1941. zarobljavaju Rome u selima u općini Lasinja (kotar Vrginmost): 21 Roma i Romkinju iz porodice Parapatić iz sela Desno Sredičko, 35 Roma i Romkinja iz porodice Parapatić iz sela Lasinja (među ovim Romima ustaški vojnici su uhitili Viktora Poletija, rođenog 1912., talijanskog državljanina koji je bio „priženjen“ Romkinjom, a radi čega je vjerojatno bio uhićen), 16 Roma i Romkinja iz porodice Parapatić iz sela Stipan.⁹⁷ Navedene Rome ustaša su odvele u Rakov Potok (kotar Zagreb), gdje su ih 31. prosinca 1941. (ili prema nekim drugim izvorima 1. siječnja 1942.) sve ubili.⁹⁸

Nasilje nad Romima s područja kotara Vrginmosta nastavilo se u prvim danima 1942. Tako su Romi iz sela Kirin 2. siječnja 1942. izbjegli u Petrovu goru, a zatim je 20. siječnja 1942. u selu Ključar (općina Vojnić, kotar Vojnić) tamošnje stanovništvo ubilo petero Roma.⁹⁹ Zatim su ustaše uhvatili 30 Roma iz sela Ponikvari (općina Topusko, kotar Vrginmost) i 20. siječnja 1942. ih deportirali u logor Jasenovac.¹⁰⁰ Ustaška politika terora i represije nad Romima na području kotara Vrginmost nastavila se u 1942. sa deportacijama u jasenovački logor, gdje je većina njih bila ubijena.¹⁰¹ Jedan dio vojnih operacija ustaško – domobranskih vojnih jedinica protiv partizanskih jedinica odvijao se i na području općine Vukmanić (kotar Vojnić), unutar koje su ustaške i domobranske jedinice vršile masovna uhićenja i ubijanja većinom tamošnjeg srpskog stanovništva. Među uhićenim i ubijenim stanovništvom bilo je romsko stanovništvo. Tako su ustaše u prvim danima 1942. uhitili romsko stanovništvo iz naselja Pištac i Glavica (općine Vukmanić, kotar Vojnić) te ga zatim masovno smaknule na području šuma Domačaj lug i Lipjansko mlađe (u kupskoj dolini, između sela Lipje i Slunjske Selnice).¹⁰²

7. ZAKLJUČAK

Povijest romskog stanovništva na hrvatskim područjima nedovoljno je istražena tema unutar hrvatske historiografije. Svako znanstveno istraživanje ove tematike doprinosi boljem razumijevanju Roma kao jedne od najstarijih i najbrojnijih manjinskih skupina u Republici Hrvatskoj. U radu je analizirana povijest romskog stanovništva na području kotara Glina i Vrginmost. Istraživanje je fokusirano na razdoblje između dva svjetska rata kako bi se razumio povijesni kontekst onoga što se dogodilo Romima u 1941. kao prvoj godini Drugog svjetskog rata. Analizom je posebno bilo obuhvaćeno pitanje odnosa državnih i lokalnih vlasti prema Romima te odnosa neromskog (većinom seoskog) stanovništva prema njima. Istraživanje je pokazalo kako su vlasti u kotarima Glina i Vrginmost prije Drugog svjetskog rata provodile represivnu politiku sedenterizacije Roma i sprečavanja nomadskog načina života. Izbijanjem Drugog svjetskog rata ustaške vlasti su postojeću politiku prema Romima promijenile u genocidnu politiku uništenja, što je podrazumijevalo deportaciju i ubijanje Roma u logorima. Stupanj nasilja vlasti i neromskog stanovništva prema Romima već je prije Drugog svjetskog rata bio prilično visok, što potvrđuju brojni slučajevi

prebijanja i mučenja Roma te njihovog progona i paljenja naselja. Ovo nasilje vlasti i neromskog stanovništva intenziviralo se kao dio ustaške politike terora nad nepoželjnim skupinama stanovništva, kao što su bili Romi, koji su rasno definirani kao nearijevci i time zakonski diskriminirani. Ustaški rasno – ideološki konstrukt povezivanje istog podrijetla srpske i romske zajednice omogućio je socio-političku izolaciju Roma i time provođenje genocidne politike prema njima. To pokazuju primjeri prvih deportacija Roma na glinskom području u svibnju 1941 i krajem srpnja 1941. koji su se dogodili u Ivanović jarku kod Krnjaka te masovna likvidacija

Roma sa područja općine Lasinja, koja se dogodila u posljednjim danima 1941. godine. Ustaška politika terora nad Romima u kotarima Glina i Vrginmost nastavila se i intenzivirala u 1942. kada su sredinom iste godine ustaške vlasti provele njihovo sustavno uništenje deportacijama u jasenovački logor, gdje je većina njih bila ubijena u svega nekoliko mjeseci. Na određeni način, moglo bi se navesti kako je ustaška politika nasilja nad Romima upravo započela na području kotara Glina i Vrginmost (Kordunu i Baniji) te se ona ubrzo primjenjivala u ostalim područjima NDH. Rezultat takve politike bio je genocid.

PRILOZI

Tabl. 1. *Romi prema materinskom jeziku u kotarima Glina i Vrginmost, 1921.*

Upravne općine, kotari	Materinski jezik			
	Ciganski	Hrvatsko - srpski	Ostali jezici	Ukupno
Bučica				
Glina		2		2
Jukinac		20		20
Klasnić				
Kraljevcani		19		19
Maja		26		26
Mali Gradac				
Stankovac		18		18
Kotar Glina		85		85
Bović		55		55
Čemernica		9		9
Topusko		13		13
Vrginmost				
Kotar Vrginmost		77		77
Županija Zagreb	264	1571		1835
Hrvatska, Slavonija, Međimurje, otok Krk i općina Kastav	5911	6199	131	12241

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 45, sv. 60 (1921.).

Tabl. 2. Romsko stanovništvo prema narodnosti i materinskom jeziku u kotarima Glina i Vrginmost, 1931.

Kotar	Materinji jezik	Narodnost						
		jugoslavenska	ruska	mađarska	rumunjska	italijanska	ciganska	Ukupno
Glina	Srpskohrvatski	45330						45347
	Ciganski	244						244
	Ukupno	45677						45742
Vrginmost	Srpskohrvatski	37457						37459
	Ciganski	279						279
	Ukupno	37787						37820
Savska banovina	Srpskohrvatski	2447674					20	2457128
	Ciganski	12486	1	20	439	2	1336	14284
	Ukupno	2564094					1356	2704383

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 53, sv. 66 (1931.).

Tabl. 3. Broj Roma u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.

	Materinski jezik	Ukupno stanovništvo
Kotari, općine	ciganski jezik	
K.Glina, O. Bučica		3584
K.Glina, O. Glina		2315
K.Glina, O. Jukinac	117	8830
K.Glina, O. Klasnić	5	3329
K.Glina, O. Kraljevčani	78	8229
K.Glina, O. Maja	8	8830
K.Glina, O. Mali Gradac		6553
K.Glina, O. Stankovac	36	4072
Kotar Glina - ukupno	244	45742
K.Vrginmost, O. Bović	26	5028
K.Vrginmost, O. Čemernica	12	4007
K.Vrginmost, O. Lasinja	215	8831
K.Vrginmost, O. Topusko	26	11006
K.Vrginmost, O. Vrginmost		8948
Kotar Vrginmost - ukupno	279	37820
Savska banovina	14284	2704383

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

Tabl. 4. Broj Roma prema materinskom jeziku, vjeroispovijesti i spolu u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.

	Materinji jezik		Vjeroispovijest											Spol			
	Ciganski	Ukupno	Pravoslavna	Ukupno Pravoslavna	Rimokatolička	Ukupno Rimokatolička	Grkokatolička	Ukupno Grkokatolička	Islamska (muslimanska)	Ukupno Islamska (muslimanska)	Bez konfesije	Ukupno Bez konfesije	Muškarci	Žene	Ukupno Muškarci	Ukupno Žene	
Kotari																	
Glina	244	45742	15	30606	229	15003							119	125	21675	24067	
Vrginmost	279	37820		30237	279	7571							138	141	17833	19987	
Savska banovina ukupno	14284	2704383	4401	517191	9874	2122631	7	12572	1	3823	1	192	7319	6965	1315973	1388410	

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

Tabl. 5. Broj Roma prema vjeroispovijesti i dobi u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.

		Muških										Ženskih										Ukupno M. i Ž.									
		0. - 4.	5. - 9.	10. - 14.	15. - 19.	20. - 24.	25. - 29.	30. - 34.	35. - 39.	40. - 44.	45. - 49.	50. - 59.	60. i više	nepoznato	Ukupno	0. - 4.	5. - 9.	10. - 14.	15. - 19.	20. - 24.	25. - 29.		30. - 34.	35. - 39.	40. - 44.	45. - 49.	50. - 59.	60. i više	nepoznato	Ukupno	
Kotari	Vjeroispovijest																														
	pravoslavna	2	2	1				1	1	1					8	2	1	1				1	1	1					7	15	
	rimokatolička	19	13	10	10	15	9	12	3	6	1	4	9		111	20	20	10	13	15	7	13	3	3	2	9	3		118	229	
Glina	Ukupno	21	15	11	10	15	9	13	4	7	1	4	9		119	22	21	11	13	15	7	14	4	4	2	9	3		125	244	
	rimokatolička	34	20	12	14	16	4	8	6	2	9	8	5		138	20	20	10	17	12	17	11	6	9	5	5	9		141	279	
Vrginmost	Ukupno	34	20	12	14	16	4	8	6	2	9	8	5		138	20	20	10	17	12	17	11	6	9	5	5	9		141	279	
	pravoslavna	379	245	209	212	252	183	174	127	116	109	142	179		2327	298	262	128	184	210	190	160	108	133	93	148	160		2074	4401	
Savska banovina	rimokatolička	935	748	496	513	473	357	311	247	221	169	238	253	25	4986	861	671	469	515	510	389	293	228	256	177	258	234	27	4888	9874	
	evangelika																														
	muslimanska					1									1														1		
	druge i nepoznato	1		1			1					1	1		5	2						1						3	8		
	Ukupno	1315	993	706	725	726	541	485	374	337	279	381	432	25	7319	1161	933	597	699	720	579	454	336	389	270	406	394	27	6965	14284	

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 57, sv. 72 (1931.).

Tabl. 6. *Romsko stanovništvo u kotarima Glina i Vrginmost, 1921./1931.*

	1921.	1931./1939.
Glina	91	244
Vrginmost	77	279
Ukupno Hrvatska, Slavonija, Međimurje, otok Krk i općina Kastav (1921.) / Savska banovina (1931.)	12 241	14 879

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 45, sv. 60 (1921);

HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.)

¹ Danijel VOJAK, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, 20/ 2004, br. 4, 453–458; Danijel VOJAK, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj “Kali Sara”, 2013, 67–70.

² D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 73–75.

³ D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 74 –77; D. VOJAK, „Romi u popisima stanovništva, 459–461.

⁴ D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 77–79; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske: 1939-26. kolovoza 1940.* Zagreb: Tisak zaklade Narodnih novina u Zagrebu, 1940, 297.

⁵ D. VOJAK, „Romi u popisima stanovništva“, 461–469; D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 79–89.

⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond: Republički zavod za statistiku SRH (RZS SRH), sign. HR-HDA- 367, kut. 45, sv. 60 (1921); HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

⁷ HDA, RZS SRH, kut. 45, sv. 60 (1921.).

⁸ HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

⁹ HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

¹⁰ HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

¹¹ HDA, RZS SRH, kut. 53, sv. 66 (1931.).

¹² Danijel VOJAK, „Suffering of the Bayash in Independent State of Croatia During World War II“, u: *Boyash Studies: Researching “Our People”* (ur. Sorescu-Marinković, Annemarie; Kahl, Thede; Sikimić, Biljana). Berlin: Frank & Timme GmbH, 2021, 353–378; Ferdo HEFELE, „Koritari“. *Vienac*, 22/46 /1890., 742.

¹³ Franjo FANCEV, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 266, 16.XI.1912., 3./br. 267, 18.XI.1912., 3./ br. 268, 19.XI.1912., 3/ br. 269, 20.XI.1912., 3/ br. 270, 20.XI.1912., 3.; S. V. - š. [Stjepan VRANJEŠ], „Naši cigani nekad i danas“, *Novosti* (Zagreb), br. 222, 13.VIII.1939., 10; Viktor HORVAT i sur., „Cigani“, *Hrvatska Enciklopedija*, sv. 3., Zagreb: Konzorcij Hrvatske enciklopedije; Hrvatski izdavački bibliografski savez, 1942., 749.

¹⁴ F. FANCEV, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana“, br. 267, 18.XI.1912., 3./ br. 268, 19.XI.1912., 3.

¹⁵ Hrvatski državni arhiv [HDA], fond: Zavod za kolonizaciju NDH [ZK NDH], sign. HR-HDA-246, kut. 79, br. 1069.

¹⁶ HDA, ZK NDH., kut. 79, bb.

¹⁷ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 2467.

¹⁸ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 20478.

¹⁹ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 723.

²⁰ Državni arhiv u Sisku [DAS], Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873–1945) [GPP], sign. HR-DASK-SACP-31, kut. 24, br. 11353/X.

²¹ DAS, GPP, kut. 32, br. 8325/X.

²² Danijel VOJAK, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873. –1918.“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 27/2005, 149.

²³ Novoosnovana jugoslavenska država nije činila jedinstveno pravno područje, već su se nastavili primjenjivati naslijeđeni zakonski propisi iz dotadašnjih državnopravnih zajednica. U ovoj državi je postojalo šest pravna područja: srbijansko, crnogorsko, hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovensko, bosansko-hercegovačko i vojvođansko pravno područje. Prijašnji zakoni su se provodili samo u onim slučajevima ako nisu bili u koliziji s drugim zakonskim propisima; Hodomir SIROTKOVIĆ, „Državnopravni razvitak stare jugoslavenske države 1918. – 1941.“, u: *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije* (suaautor Lujo Margetić). Zagreb: Školska knjiga, 1988., 269; D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 94–98.

²⁴ D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 97–113.

²⁵ „Hoće li cigani biti kolonizirani u Slavoniji?“. *Novosti* (Zagreb), br. 73, 14. III. 1940., 10; „Posljedice ciganske migracije: Jedno bolno pitanje, koje treba već jednom riješiti“. *Jugoslavenski Lloyd* (Zagreb), br. 68, 23.-24. III. 1940., 8; Milan M. GRUJIČIĆ, „I Hrvatska banovina rješava cigan-

sko pitanje“. *Novi Balkan* (Beograd), br. 3, 2.VII.1940., 2.

²⁶ Danijel VOJAK, „Anketa o kolonizaciji cigana' ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 48/ 2016, br. 2: 431 - 458.

²⁷ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 2467.

²⁸ Isto.

²⁹ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 20478.

³⁰ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 2467.

³¹ Isto.

³² Isto

³³ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 2467.

³⁴ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 2204.

³⁵ HDA, ZK NDH., kut. 79, br. 1069.

³⁶ „Razračunavanje između seljaka i cigana“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 7221, 9.III.1932., 8.

³⁷ „Medjimurski seljaci linčuju kradljivce“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 88591, 28.XII.1935., 12; „Navala seljaka na ciganske šatore“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 8609, 15.I.1936., 13; „Navala seljaka na ciganske šatore“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 8609, 15.I.1936., 13.

³⁸ M. ROJE, „Neobično rješenje ciganskog pitanja u Sv. Ivanu Zelini“. *Hrvatski zagorac* (Zagreb), br. 78., 14. III.1936., 8.

³⁹ „Kod sela Mićevca preko Save cigani su s golim tabanima morali skakati po vatri“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9002, 16.II.1937., 10; „Kaznena ekspedicija seljaka protiv cigana, kradljivaca“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9605, 22.X.1938., 10.

⁴⁰ „Kao u srednjem vijeku“. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9781, 19.IV.1939., 16.

⁴¹ „Zvjerska gozba u Sv. Klari“. *Zagrebački list* (Zagreb), br. 302, 14.XII.1939., 8; „Dva mučena cigana opisuju grozote, koje su preživjeli u Sv. Klari“. *Zagrebački list* (Zagreb), br. 303, 15.XII.1939., 8.

⁴² HDA, fond: Banovina Hrvatska - Odjel za unutarnje poslove (BH - OUP), sign. HR-HDA-157, kut. 255, br. 22730 /41; HDA, BH - OUP, kut. 255, br. 22730 /41 (794).

⁴³ HDA, BH - OUP, kut. 255, br. 22730 /41 (3475/1941); „Narodni sud je strašan“. *Hrvatski glas* (Zagreb), 20.II.1941, br. 20, 10; „Oko za oko u V. Kopanici“. *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), 23.II.1941., br. 2, 3; „U Velikoj Kopanici kod Djakova okradeni seljaci srušili do zemlje 14 ciganskih kuća i protjerali oko 100 cigana kradljivaca iz sela“. *Novosti* (Zagreb), br. 50, 19.II.1941., 11.

⁴⁴ Državni arhiv u Osijeku, fond: Državno odvjetništvo u Osijeku, sign. HR-DAOS-1309, kut. 9, 1942. g., br. 1088/42.

⁴⁵ HDA, fond: Grupa VI: Građanske stranke [Grupa VI], sign. HR-HDA-1353, br. 2044.

⁴⁶ „Seljaci zapalili cigansko naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale“. *Novosti* (Zagreb), br. 271, 1.X.1939., 12.

⁴⁷ Hrvatska seljačka zaštita bila je legalizirana u siječnju 1940. kada je Vladko Maček napisao Pravilnik o legalizaciji HSZ-a, koji je zatim potvrdio sam ban Ivan Šubašić. Ovim Pravilnikom je HSZ definirana kao „pomoćna postrojba HSS-a“ i pritom je navedeno kako ona ima zadaću čuvanja ustavnih prava Hrvatske te suzbijanja mogućeg prevratničkog djelovanja protiv hrvatskog seljačkog pokreta; Željko KARAULA, *Mačkova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot infinitus, 2015., 259 - 260; Sabrina P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/ 2011, br. 1: 137–154.

⁴⁸ HDA, fond: Odjeljak za državnu zaštitu [BH - ODZ], sign. HR-HDA-158, kut. 2, br. 357 (15641-1939.).

⁴⁹ HDA, Grupa VI, br. 2044.

⁵⁰ HDA, BH - ODZ, sign. 158, kut. 2, br. 357 (1462/939.).

⁵¹ „Seljaci zapalili cigansko naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale“. *Novosti* (Zagreb), br. 271, 1.X.1939., 12; „Šezdeset i pet seljaka pred sudom“. *Jutarnji list*, 13.IV.1940., br. 10135, 17; „Optužena 64 seljaka radi zlostavljanja cigana“. *Novosti* (Zagreb), br.101, 13.IV.1940, 15; „Seljaci kraj Gline odgovaraju radi zlostavljanja cigana. *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), br.1421, 16.IV.1940., 4.

⁵² HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (1670).

⁵³ HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (2285-1939 Pov).

⁵⁴ HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (6664).

⁵⁵ HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (60-I-POV-DZ-1940); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (28/40); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (145-1940).

⁵⁶ HDA, BH - ODZ, , kut. 12, br. 60/40 (48); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (3728 I- Pov. DZ -1940.); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (501/940).

⁵⁷ HDA, BH - OUP, kut. 121, br. 37534 I - 3 1940.

⁵⁸ HDA, BH - OUP, kut. 234, br. 6906 (I - 3 1941).

⁵⁹ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. - 2008*. Zagreb: Novi Liber - Europapress holding, 2008., 205–349.

⁶⁰ Nevenko BARTULIN, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden, Boston: Brill, 2014., 1.

⁶¹ Isti, 12, 137.

⁶² Isti, 131 - 132, 204 - 207.

⁶³ Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1983., 85.

⁶⁴ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber; Školska knjiga, 1977., 173.

⁶⁵ Viktor NOVAK, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb - Beograd: Nova knjiga, 1989., 608.

⁶⁶ „Ustaški ćemo raditi i graditi“. *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 115, 9.VI.1941., 4; „Slavlje u Našicama: Govor Ante Or-

šanića“, *Nezavisna Država Hrvatska* (Zagreb), br. 5, 12. VI.1941., 9.

⁶⁷ „Tri socijalno-politička problema“, *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), br. 185, 3.V.1941., 1.

⁶⁸ Robert BLAŽEVIĆ, Amina ALIJAGIĆ, „Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 31/2010, br. 1: 903, 908; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945“, *Časopis za suvremenu povijest*, 18/1986., br. 1: 30–33.

⁶⁹ N. BARTULIN, *The Racial Idea*, 213.

⁷⁰ Državni arhiv u Varaždinu [DAV], fond: Gradsko Poljavarstvo Varaždin [GPV], sign. HR-DAV-25, br. 55/1942.

⁷¹ DAV, GPV, Državni arhiv u Varaždinu, kut. 15, br. 9774/1941.

⁷² HDA, ZK NDH, kut. 79, br. 5186/III; Danijel VOJAK, „Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi 'odstranjenja' Roma“, u: *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svjetskom ratu* (ur. Vojislav Vučinović), Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu, 2015, 43–51.

⁷³ HDA, ZK NDH, kut. 79, br. 1179/1941.

⁷⁴ Državni arhiv u Zagrebu [DAZG], Upravna općina Kustošija [UPK], sign. HR-DAZG-1050, kut. 25, br. 4066.

⁷⁵ D. VOJAK, „Zakonsko reguliranje“, 145 - 162.

⁷⁶ Žak FINCI, „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva“, u: *Sarajevo u revoluciji*, sv. 2 (*Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*), (ur. Nisim Albahari). Sarajevo: Istarski arhiv, 1977, 195; *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945.*, br. 1 (ožujak – prosinac 1941.). Zagreb: Savjet za izdavanje 'Grade za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945', 1981, 72; „Cigani s područja Zagreba moraju se prijaviti“, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 155, 19.VII.1941., 7; „Zigeuner müssen sich polizeilich melden“, *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Zagreb), br. 87, 19.VII.1941., 4.

⁷⁷ Zdravko DIZDAR, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942.*, knj. 1, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017., 33, 36, 48, 62, 91, 94, 154, 161, 170, 182, 207–208, 237, 250–251, 403–404, 642–643; Zdravko DIZDAR, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942.*, knj. 3 (Poimenični popis logoraša), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2020., 558 - 559.

⁷⁸ Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 1, 91, 182, 183, 330 - 332; Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 3, 543, 558 - 559.

⁷⁹ Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*. Zagreb: Stvarnost, 1966., 39–41; Mišo DEVERIĆ, Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima 1941. – 1945*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2008., 41; Z. DIZDAR,

Logor Danica, knj. 1, 48, 91, 169, 182; Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 3, 566.

⁸⁰ Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, sv. 2. Beograd: Rad, 1988., 91–92.

⁸¹ Božo VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.“, u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., 347.

⁸² Dušan KORAC, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb: Školska knjiga, 1986., 118; Petar ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu i okolici: [1941–1945]*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 1996., 357.

⁸³ B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini“, 350.

⁸⁴ Isti, 351.

⁸⁵ Đuro ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945.“, u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević. Glina: Skupština općine, 1988., 290.

⁸⁶ Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2014., 180–181.

⁸⁷ Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi: 41-45*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988., 42; A. DUPALO, *Banija i Sisak*, 71.

⁸⁸ Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi*, 43.

⁸⁹ Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo 'Prosvjeta', 2005., 122.

⁹⁰ A. DUPALO, *Banija i Sisak*, 218 - 219, 262.

⁹¹ P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 235–236.

⁹² Petar Zinaić navodi kako su ovi Romi bili uhićeni iz okolice Gline; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 241.

⁹³ P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 235–242; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003., 40; Ignjatije PERIĆ, „Ustaški zločin u Ivanović jarku“, u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu*, (ur. Đuro Zatezalo). Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1988., 834; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014., 90–91; B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini“, 351–352; Đ. ZATEZALO, *Radio sam*, 59–70, 342.

⁹⁴ Mile DAKIĆ, „Značaj Petrove Gore u Narodnooslobodilačkom ratu“, u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, (ur. Dušan Čalić), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., 307.

⁹⁵ B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini“, 359–360.

⁹⁶ Jovo POPOVIĆ, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*. Zagreb: Stvarnost – Jugoart, 1986., 98–99.

⁹⁷ Zinaić navodi kako je broj odvedenih i ubijenih Roma iz sela Stipan bio 14; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 549.

⁹⁸ Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*. Vrginmost: Općinski odbor Saveza boraca, 1980., 445–446, 594, 597–599, 857; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 41; Dušan KORAC, *Kordun i Banija u narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb: Školska knjiga, 1986., 124–125; B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i

zločini“, 360–361; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 548–549.

⁹⁹ P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 549.

¹⁰⁰ Isti, 549.

¹⁰¹ Isti, 549.

¹⁰² Đuro GAČEŠA, „Ustaški zločin u Skakavcu“, u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje*, br. 15 Zbornik, od. ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1986., 843–846; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 254 - 256; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 41, 96, 101–102.